

ЕТИКА КУЛЬТУРНИХ КОМУНІКАЦІЙ ВОЄННОГО ЧАСУ*

Деконструкція поняття «велика російська культура» у контексті толерування діалогу з росіянами на міжнародних майданчиках

(Оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2022–2023 р.)

Комусь може здаватися, що в умовах воєнної агресії мистецтво і культура не на часі. Проте так не вважає наш ворог, адже розуміє: культура – потужний інструмент впливу на міжнародній арені [1].

Та чи отримав світ «щеплення» від російської пропаганди? Як швидко відбувається у світі деконструкція уявлення про «велику російську культуру»?

У світі мабуть усі вже свідомі до того, що росія – це країна зі сталою традицією насильства, яка зневажливо ставиться до таких цінностей як свобода чи гідність, цієї дивовижі там відверто не передбачають, і де цінують тільки силу. Іноземні партнери України це чітко розуміють.

Єдине, чому друзі нашої країни вперто опонують, це занадто радикальній оцінці українськими колегами стану російського суспільства. Адже є серед росіян і опозиціонери, і дисиденти, і просто порядні люди. А, головне, є «велика російська культура» – хіба можна таке кенселити? Тож ні, не можна ось так цілу націю звинувачувати в дикунстві та безперспективності, ці поняття слід розділяти.

Водночас російсько-українська війна стала викликом для західної цивілізації, що, з точки зору світової історії, в перспективі може обернутися її крахом. Але, на жаль, безліч іноземців, які навіть вивчають росію, не здатні до кінця зрозуміти загрозу від неї, принаймні сьогодні [2; 3].

* Цією оглядовою довідкою ми започатковуємо цикл робіт у контексті Етики культурних комунікацій воєнного часу.

«Кіно об'єднує!» – під цим красномовним слоганом Євросоюз вирішив провести Фестиваль європейського кіно в росії. Скасований 2022 року захід проходить нині з 1 по 15 листопада. Як повідомили на сайті фестивалю, до подій можна долучитися в режимі онлайн, а відтак глядачі в росії безкоштовно переглядатимуть європейські фільми, серед яких є і копродукція російських та європейських кіностудій, з російськими субтитрами. Попри російську збройну агресію проти України.

Представник Євросоюзу в росії Роланд Галгараг заявив, що навіть у «складному контексті» російської війни проти України ЄС хоче показати, що *відносини між європейцями та росіянами можуть тривати*, а представлені на фестивалі фільми покажуть багатоманіття культур та емоцій.

У Міністерстві культури та інформаційної політики України відреагували на повідомлення представництва Євросоюзу в рф заявою: «Ми цінуємо дружбу та партнерство наших європейських колег, розуміємо вагу допомоги союзницьких держав у відновленні територіальної цілісності України і знаємо, що ця допомога є щирою і усвідомленою. А тому вважаємо прикрим непорозумінням повідомлення, поширене Представництвом Європейського Союзу в рф, про повернення Фестивалю європейського кіно в росію».

У МКІП наголосили, що зараз дуже важливо продовжувати санкційну політику в культурній сфері, зокрема в кінематографі, щоб зупинити агресію росії і не допустити виникнення нових осередків воєнних дій на території європейських держав. «Від дій рф страждають мільйони людей, знищено 835 об'єктів культурної спадщини, 1702 об'єкти культурної інфраструктури, які мають цінність не лише для України, а є частиною європейського й світового культурного надбання. Тому відновлення культурного діалогу з країною-агресоркою в таких умовах є неприпустимим», – підкреслили у відомстві.

Український інститут закликав відмовитися від проведення фестивалю. У зверненні акцентують: росія використовує всі можливі сфери впливу для того, щоб проводити дезінформаційні кампанії, зокрема у сфері культури.

Відреагували на анонсований ЄС захід і в Українській кіноакадемії: «Проведення міжнародних фестивалів в росії, тим паче підтримка та організація таких фестивалів представниками інших країн чи міжнародними організаціями, є рівносильним запереченню, применшенню і тривіалізації воєнних злочинів росії проти України».

Державне агентство України з питань кіно підтримало позицію колег щодо неприпустимості проведення Фестивалю європейського кіно у країні-агресорці. «Кінематограф – це велика частина інформаційної боротьби російської агресії.

Але це – не лише українська війна», – наголосили в Держкіно. Агентство також висловило вдячність усім компаніям, які раніше відгукнулися на заклик бойкотувати російський кінематограф. Серед них кінокомпанії Disney, Warner Bros, Sony Pictures, Paramount Pictures і Universal Pictures, стримінгові сервіси Netflix і HBO; відеохостинг YouTube, а також міжнародні фестивалі, які відмовилися від показу російських фільмів [4; 5].

Мангеттенський фестиваль (Manhattan Short Film Festival), найбільший фестиваль короткометражних фільмів у світі, теж виправдовується нинішнього року за покази фільмів для росіян. Його директор-засновник Ніколас Мейсон не тільки зробив їх доступними в росії, але й відновив офлайн-покази в білорусі.

Натомість, як заявили організатори, фестиваль засуджує російську війну, політику та жодним чином не підтримує подібне. «Віртуальні покази з російськими субтитрами призначені для російськомовних, які живуть у всьому світі, переважно за межами росії, включаючи білорусь і Україну. Ці покази планувалися давно через численні відгуки, задовго до вторгнення путіна», – йдеться у коментарі. Організатори Мангеттенського фестивалю зазначили, що вони не отримують стільки запитів на субтитри іспанською, арабською, французькою тощо, порівнюючи з тим, як отримують запити на субтитри російською.

«Це не було анонсовано, оскільки у нас є/були кінотеатри та майданчики для цих країн, включаючи Україну. Віртуальні покази дивитимуться переважно з білорусі та США. Українці також можуть подивитися його таким чином тепер, коли Arthouse Traffic скасував фестиваль у кінотеатрах України. Фестиваль вам не ворог. Наша чітка позиція полягає в тому, що фестиваль призначений для всіх, і ми *не будемо цензурувати всіх російськомовних у всьому світі*, щоб вони не побачили його», – таким був коментар офісу Мангеттенського фестивалю [6].

Поряд із безперечною підтримкою політики нашої держави щодо бойкотування країни-агресорки та її культури, російська пропаганда все ще має значний вплив у світі, причому на всіх рівнях.

У Міністерстві культури Німеччини виступили проти скасування культури РФ на тлі нападу росії на Україну. За повідомленням видання Tagesschau, очільниця мінкультури Німеччини Клаудія Рот на цьогорічному Франкфуртському книжковому ярмарку заявила, що не вірить у бойкот всього російського. Так, за її словами, *існує «інша росія»* у вигляді правозахисників, письменників, дисидентів, молодого покоління, а також членів ЛГБТ-руху та екологічного руху, які зазнають масових переслідувань. Вона вважає, що культурний бойкот «вдарить саме по цих критичних голосах проти Путіна» [7].

Минулого року відмовилася від бойкоту російської культури Міланська опера La Scala, відкривши новий сезон оперою Модеста Мусоргського «Борис Годунов».

«Не варто розділяти російський народ, його імперську ментальність та його культуру, яка заклала підвалини загарбницької ідеології „русского міра”», – закликали європейців представники української громади Мілана під час торішніх протестів.

Однак присутня на прем'єрі вистави президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн відповіла тоді українським активістам, що *російську культуру не слід ототожнювати з путінською росією*. «Ми не повинні дозволити путіну знищити все це», – сказала вона, маючи на увазі російських письменників і композиторів. А директор театру La Scala Домінік Меєр додав, що відкриття сезону оперою «Борис Годунов», яка, за його словами, готувалася протягом трьох років, не сприятиме російській пропаганді й загалом – це «великий шедевр» [8].

Своє негативне ставлення до кенселінгу російської культури, зокрема в індустрії класичної музики, висловив польський піаніст Шимон Нерінг у своєму інтерв'ю для The Claquers – Група музичних журналістів, яка провокує критичний погляд на класичну музику в Україні.

«Це дуже складна тема, і я не хочу спровокувати українців. Я знаю, що багато хто з вас зараз бойкотує російську культуру і з точки зору політики, я на українському боці. Але коли йдеться про російську культуру, то вважаю, що світова культура без неї не може існувати. Це, у всякому разі, одна з найважливіших ланок світової культури. Велика її частина, як Шостакович чи Прокоф'єв. Їхня музика, погляди та ідеали суперечать нинішній політиці росії. Взагалі *російська культура дуже часто стоїть в опозиції до російської політики*, чи то сьогоденної, чи то минулої. Я вважаю, що бойкотувати російську культуру, або будь-яку іншу культуру у зв'язку з політикою, яка відбувається, є принизливим фактично для всієї культури як такої, а не тільки для культури певної країни. Я думаю, що культура стоїть набагато вище політики. Вона має набагато ширший меседж, ніж тільки у політичному питанні. Вона не може бути підпорядкована політиці. Я вважаю, що жодну культуру не можна бойкотувати через нинішню політику».

Підсумовуючи розмову з польським музикантом, авторка матеріалу, українська піаністка Роксолана Кіт звертає увагу на декілька важливих тез, які, на її думку, варто проговорювати саме нам як суспільству.

Перша з них – про російську пропаганду: «Відбувалося і відбувається просування наративу „великої російської культури”, яка начебто наділена суб'єктністю та точно не співпрацює з владними органами, а й навпаки є в опози-

ції до неї. Позиціонування її як окремої інституції, дарма що вона фінансує той же ж російський бюджет. Така думка транслюється не тільки на українську аудиторію, але й на весь можливий світовий простір. Усі повинні зрозуміти, що будь-яка спроба об'єднати російських і українських композиторів в одній програмі, будь-яка спроба співпраці – це великий вияв нерозуміння українського контексту та створення нових психологічних травм для українців, котрі захищають себе від усього російського. Це, природно, емоційна для нас тема, бо ми споживали цю культуру в величезних кількостях та не хочемо мати нічого спільного з вбивцею... Тут же поруч тема колоніалізму й асоціювання українців зі „старшим братом”. У результаті музикант, який приїжджає з-за кордону, може вживати такі терміни як „музика східної Європи” та порівнювати її, в першу чергу, з музикою імперії».

Друга – щодо ролі музиканта тільки як відтворювача музики: «Така модель поведінки не „працюватиме” в сучасних реаліях. Музикант, яким би він не був відокремленим своїм мистецтвом, насправді є залученим до багатьох процесів. Він/вона/вони відноситься чи до інституції, чи до спільноти, чи, банально, до платника податків – до людини, яка вирішує різні державні питання на своєму рівні. А мовчання – це намагання втриматися на обох сторонах. Відокремлення себе від цих процесів – це ще одна постколоніальна проблема, це про ту ж „маленьку людину, яка нічого не вирішує”. російські війська, серед яких не тільки професійні військові, але й мобілізовані цивільні (не без митців там теж), атакують музеї, університети, театри, церкви, школи, бібліотеки і будинки культури. Зараз на окупованих територіях змушують грати російську музику водночас коли вона підтримується і на найбільших сценах світу».

Третя теза – про гідність. Як зазначає Роксолана Кіт, це те відчуття, яке було в нас 2014 року, і яке, можливо, так і не вкорінилося в індустрії класичної музики. «Ми маємо можливість творити власний контекст та наповнювати його, а також, що головне, транслювати його у світ... На якому рівні музикант би не знаходився, в Україні чи за кордоном, він має транслювати в своєму оточенні конкретні факти співпраці музикантів, композиторів та інших діячів культури з російською владою. Та як ця співпраця перетворюється в реальні ракети. Часто це виглядає так, наче ти псуєш велике свято життя своїм невдоволенням того чи іншого музиканта на сцені філармонії в Україні, чи то світового оркестру, що співпрацює зі скрипалем з надірваною репутацією. Але це робота над внутрішньою репутацією, суб'єктивністю нашої культури та майбутнім», – підсумовує вона [9].

У цьому контексті варто згадати свіжу дискусію, яка розгорнулася в українському сегменті соціальних мереж, щодо двох виставок, організованих німець-

кими мистецькими інституціями – Будинком культур світу (HKW) та Schinkel Pavillion – у Берліні.

«As Though We Hid the Sun in a Sea of Stories. Fragments for a Geopoetics of North Eurasia» («Як би ми сховали сонце в морі історій. Фрагменти для геопоетики Північної Євразії»), кураторська група: екскуратор російського центру сучасного мистецтва «Гараж» Ярослав Воловод, художник з Одеси Ніколай Карабінович, кінорежисерка з Узбекистану Саодат Ісмаїлова та історикиня Кімберлі Сент-Джуліан-Варнон; «The Assault of the Present on the Rest of time» («Напад сьогодні на інший час»), куратор проекту – колишня головна кураторка російського Музею сучасного мистецтва «Гараж» Катя Іноземцева.

Обидві виставки торкаються питання колоніального впливу росії, війни, політики пам'яті та репрезентації минулого. В обох виставках присутні імена українських художників та художниць. Щоправда, їхніми кураторами стали й російські працівники «Гаража» – інституції, яка обслуговує інтереси російської політичної та економічної еліт. Але дискусію в соціальних мережах викликало не це, а те, наскільки це етично під час війни брати участь у подібних заходах; чи можуть/мають українці та українки відмовлятися від тимчасових привілеїв на користь символічної боротьби за відновлення справедливості. Окрім того, ця дискусія породжує багато інших питань, одне з них – пацифізм, який час від часу спливає на західних інтелектуальних панелях.

Отже, що не так з німецькими виставками. К. Іноземцева, приміром, обіймаючи посаду головної кураторки Музею сучасного мистецтва в Москві, створила 2017 року виставку, де молоде мистецтво Криму було включено в російський контекст сучасного мистецтва. Вона пояснила своє рішення: так сталося, що Крим у культурному плані виявився нікому не потрібним взагалі. Проте публічно за свої дії кураторка так і не вибачилася, а також не прокоментувала питання Криму.

До того ж, у своєму кураторському тексті до нинішньої виставки «Напад сьогодні на інший час» вона робить присвяту українській письменниці, поетесі Вікторії Амеліній, використовуючи її поезію без дозволу родини. Подруга поетки українська культурна менеджерка, перекладачка Софія Челяк написала в коментарях, що родина звертатиметься з цим питанням до музею та оскаржуватиме участь. Серед іншого вона наголосила на некоректному перекладі поезії В. Амеліної та цензурі.

Ба більше, у цьому ж тексті К. Іноземцева пише про російсько-українську війну в контексті вторгнення та називає дату 24 лютого 2022 року, не згадуючи анексію Криму та окупацію частин Луганської та Донецької областей. Тобто вона взагалі не згадує факт боротьби України за її територіальну цілісність з 2014 року,

коли росія порушила державний український кордон. Натомість вона цитує Александра Клюге, німецького режисера та письменника, який виступав публічно проти надання Україні зброї.

Через цю дискусію в соціальних мережах стало відомо, що куратори іншої виставки – «Як би ми сховали сонце в морі історій. Фрагменти для геопоетики Північної Євразії» – включили імена художниць Параски Плитки-Горицвіт та Ганни Собачко-Шостак, не отримавши дозвіл на використання від громади Криворівні, якій належать права на використання робіт П. Плитки-Горицвіт. І на додаток стався курйоз: імена Сергія Параджанова та Ольги Рапай-Маркіш вказано з помилками.

Дуже показовий штрих – у концепції виставки вживається територіальний означник «величезна територія Північної Євразії». Художниця Сана Шахмурадова-Танська, яка відмовилася від участі у цьому проєкті, зазначила це як одну з причин відмови. Вона вважає це розмиттям кордонів та некоректним формулюванням. А проте головна причина відмови художниці – наявність російського куратора.

Катерина Ботанова, українська культурна критикиня, журналістка, співкураторка та редакторка видань міждисциплінарного культурного фестивалю CULTURESCAPES (Швейцарія) на своїй Facebook-сторінці поділилася міркуваннями про ці дві берлінські виставки.

«У позиціях кураторів я бачу страшний цинізм. У позиціях німецьких інституцій – цілковиту сліпоту щодо імперського характеру росії не лише у форматі СРСР, а й російської федерації; небажання бачити на чому та якою ціною ці куратори вибудували свій культурний капітал, а також продовження вибудови напозір турботливих і підтримчих наративів на засадах старого балансу влади культурних гегемонів за рахунок „периферій”. (Як написала мені приватно одна німецька колега: але в Україні немає кураторів такого рівня!)».

Звертаючись безпосередньо до української спільноти К. Ботанова зауважує: «Українські художниці/ки говорять про свою індивідуальність та окремішність від „колективного тіла”, про особисті емоційні зв’язки з хорошими, антивоєнними росіянами, про неприпустимість застосування узагальнень і цькування лише на підставі паспорта. Тут, як на мене, проявляється пастка уявлювання себе з позиції убезпеченого західного (або й російського) культурного діяча, який обстоює свою індивідуальність, протистоїть буржуазній байдужості суспільства та кон’юнктурності урядів. „Суспільство – це не я”...»[10; 11].

Насправді навіть представникам західної еліти важко віднайти оцей компроміс між своїми уявленнями про російську культуру та симпатією до неї з нині-

шньою реальністю, що змушує їх деконструювати поняття моральності й константності цієї «великої культури». Тепер цим інтелектуалам доведеться піддати сумніву все те про росію, на чому вони протягом років розбудовували свої уявлення про світ. І це дуже серйозний виклик, який у цьому середовищі системно і свідомо не хочуть приймати.

З критикою пацифізму й русофільії, зокрема серед європейців, виступили українські художники Роман Хімей та Ярема Малащук. У своїй новій відеороботі під назвою «Мандрівник» перформери апелюють до європейського глядача, закликаючи його припинити вже роздумувати про цю війну з аналізом сторони росіян.

«Наш задум постав з розмови про те, що часто іноземці, внаслідок тривалих психологічних маніпуляцій політики росії, вдаються до урівняння жертв та деперсоніфікації війни. І з такого погляду, вбиті цивільні та військові українці, а також вбиті російські окупанти стають для них однаковими жертвами війни», – каже Р. Хімей. «Розмовляв я якось із німецьким професором навколо цієї роботи, – продовжує художник, – і він спитав: „Ну хіба в цій роботі немає такого звернення до росіян: ей ти, дурний російський солдате, дивись, що з тобою буде, забирайся геть з цієї землі?“ І я дозволив собі прямо сказати, що ця робота – звернення безпосередньо до нього, до німецького інтелектуала. російської агентності чи росіян як суб'єктів, до яких говорять, в цій роботі немає... оці всі „бідні росіяни“, „погані росіяни“, „хороші росіяни“, „заблукалі росіяни“, „мертві росіяни, які погано зробили, що прийшли сюди“. Європейці просто нескінченно перебувають у спробах проаналізувати місце росіян у цій війні, а Україна та стан українців не аналізується, не осмислюється. У їхній полеміці про війну ми просто не маємо власної суб'єктності, всю її німецькі інтелектуали віддають росіянам. І цей професор – яскравий приклад того, як німці навіть тут намагаються віднайти якесь послання чи повчання до росіян», – констатує український митець [12].

Олеся Драшкаба, художниця-графік, креативний стратег Українського кризового медіацентру розмістила на платформі Укрінформ авторський блог, присвячений розвінчання міфу про «велику російську культуру». Починає вона свій матеріал з виразу, який, за її словами, гуляв інтернетом, про те, що «вся російська культура не варта однієї сльозинки херсонського собаки». Ви ніколи не помічали, каже вона, що в світі тільки одна «велика культура», яка так сама себе назвала і продовжує?

«Великая русская культура – це такий же фейк, як і переважно все у них (як Попов, який придумав радіо). Створено міф на кістках реальних культур, які ця ж культура пристосуванців сама і розстріляла. І не мало б сенсу про це говорити, як-

би ця культура зараз не стала основним осередком толерантності до росії. Точніше, оцей нахабно створений міф. Європейський глядач, який звик все сприймати з культурної парадигми (не втомлюся про це говорити, бо навіть найрозумнішим українцям ця теза важко заходить) не може повірити, що носій „великої” просто взяв і згвалтував дитину на очах у мами, що потім він просто виніс в повітря ГЕС і затопив десятки сіл, що він просто мародер, вбивця і злочинець. Патаму что це ж „великая і загадочная русская душа”, про яку їм десятиліттями торочили через призму того, що якийсь урод зарубав бабку сокирою, а інший втопив собаку. І цим користують і хорошіє рускіє, які хочуть собі знайти місце дещо тепліше в Європі й у світі, та і наші ідіоти... А тим часом в Олешках затопили унікальний будинок прекрасної української наївної мисткині Поліни Райко, в Маріуполі знищили мозаїки Алли Горської, а в Іванкові Музей Приймаченко. А ще десятки музеїв обікрали, повивозили або просто знищили. Доки ми сперечаємося чи можна кенселити роскультуру, бо у когось це дитинство, в когось це батьки навчили, в когось це в університеті розказали – ці уроди знищують НАШУ культуру величезними пластами, яку багатьох з нас просто не могли навчити батьки, бо їх би за це вивезли в Сибір, про яку не можна було вивчити в університеті в „інтересного лектора”, бо все це було заборонено, розстріляно і анексовано, а український цікавий лектор вже давно гнів в таборі (а на його місце привезли свого). Знищено тим же совком, з тою ж „великою культурою”... Бо Горську вбили ті ж самі люди, які знищили її мозаїки! Уявляєте собі це? Три покоління вбивць однієї Горської! Всі культури світу рефлексують над собою. В цьому часто і є ознака культури. Деякі сучасні деколонізаційні рефлексії світу навіть видаються українцям занадто радикальними. Але це роздуми, підвішування, обговорення ролей, цілей і наслідків. Семенко, який палив „Кобзар” – це не зневага до Шевченка, це рефлексія, характерна для європейського модернізму. І тільки одна є в світі культура, яка плювала на це, яка завжди „великая” і хоч ти трісни... Коли я читаю в коментах, що українська культура „вторинна” – я відразу розумію, що людина просто не в курсі, що таке українська культура. І це важко засуджувати, бо так, як нищили і забороняли нашу культуру взагалі мало на меті стерти нашу пам’ять, а вона таки є. Мені фізично важко дивитися на фрески будинку Поліни Райко в Олешках, тому я сьогодні хочу дуже вас попросити – заглибтеся в ці імена, які і сьогодні нищать росіяни», – закликає українців О. Драшкаба [13].

«Нашу деколонізацію ворогам вигідно подавати як певну форму варварства. Технологія не нова: агресивні тубільці завзято руйнують „велику культуру”, яка несла їм цивілізацію. Зовнішній шум можна й необхідно ігнорувати, але є і внутрішня дискусія про масштаб кенселінгу російського. З одного боку, чуто за-

клик не шукати „хороших русских” і категорично відмовитися від усього, що створено мовою країни-агресорки, з іншого, намагання віднайти „острівці безпеки” й інкорпорувати в український контекст частину спільного спадку», – зауважує Дмитро Крапивенко, український журналіст, публіцист [14].

То чи маємо ми як суспільство толерантно ставитися до «хороших росіян» і вибудовувати діалог з ними заради пошуку компромісу, як це роблять європейці, наприклад? Чи доцільно брати участь у спільних заходах, «щоб голос українців був почутий»? Якими ми бачимо взаємовідносини з сусідньою росією після нашої перемоги? Ці питання надто складні в реаліях сьогодення, і відповідь на них лежить не лише в площині етики, культури, політики, воно – екзистенційне, адже тут ідеться про майбутнє України і, напевне, виживання українців як нації.

Чергову хвилю дискусій у соціальних медіа викликав текст, який написав на своїй сторінці фейсбуку український письменник Артем Чех. У ньому йшлося про нерозуміння готовності іншого українського автора Андрія Куркова виступати на одній сцені з російською та американською журналісткою Машею Гессен – небінарною персоною (щодо неї слід використовувати займенники вони/їм), які в травні звинуватили того самого А. Чеха та його колег по літературному цеху Ірину Цілик і Артема Чапая в намаганнях «заглушити голоси інших». Причиною звинувачень стала їхня відмова виступати на PEN World Voices Festival – щорічному літературному фестивалі, який проходить у Сполучених Штатах Америки, – коли стало відомо, що там будуть росіяни (хоча з організаторами було попередньо домовлено, що росіян не буде). У результаті М. Гессен вийшли з американського PEN, звинувативши організацію в «цензурі» і поступках на «шантаж» українців. Ще більшого резонансу набула стаття в «The Atlantic», де українським письменникам закинули «жорстокість».

Власну думку щодо цієї ситуації висловила Юлія Юрчук, історикиня, викладачка університету Сьодерторн, Швеція: «Про все це можна почитати в багатьох статтях, тож я не зупинятимусь на самому конфлікті з Гессен (хоч і там, як виявилось, інші російські учасники адекватно поставилися до бажань українських письменників і були відверто спантеличені неадекватністю дій Гессен). Очевидно, що Артему Чеху йшлося саме про питання можливості розмови Андрія Куркова після скандалу, який створили самі Гессен. На тому конкретному фестивалі українських письменників несправедливо звинуватили в цензуруванні і жорстокості, старалися показати їхню позицію виключно через етнічні рамки. Це дуже легка і вигідна позиція, бо ставить людину, яка цю позицію транслює, понад будь-якою колективною ідентичністю; вона зосереджена на індивіді і свободі кожного та кожної жити і говорити, як забажається. А хто не хоче „миру в усьому світі”? Точно

не ті, хто читає „Нью-Йоркер”, у який дописують Маша Гессен (я сама така, тому знаю, як затишно читати і думати про вічне, якщо твоєму життю нічого не загрожує). Це дуже приваблива і зрозуміла позиція, а ще вона не примушує розбиратися в деталях, бо за деталями починається історія, де „все занадто складно”. І ця складність не вписується у красиві картинки і текст, де все зло від путіна, а насправді українці і росіяни люблять одне одного і за діалог (з карнавалом у причепі). Українським аргументам, що річ не лише в путіні, а в імперських амбіціях й імперському мисленні, притаманному не тільки політичній верхівці, але й російським інтелектуалам на кшталт Гессен, немає місця в таких текстах».

Далі Ю. Юрчук проводить паралель з відносно недавньою історією. Тоді були схожі намагання змінити оптику – щодо Достоевського – тільки виклик цей робив чесько-французький письменник Мілан Кундера (1929–2023), який 1985 року намагався своєю статтею привернути увагу світу до трагедії частини Європи, яка перебуває в постійній тіні росії. «На захист же стали російські письменники: схоже на Гессен, вони апелювали до „цивілізації”, „універсальних цінностей”, які представляє „велика російська культура”. Здається, нічого не змінюється, правда?...», – зауважила історикиня.

Кожен має право вирішувати з ким і коли говорити, підсумовує свої роздуми Ю. Юрчук, але сучасний дискурс оприявнив одну важливу річ, на яку сьогодні необхідно зважати. Полягає вона в тому, що наше суспільство знаходиться у стані найбільшої вразливості, зокрема це стало очевидним після реакції спільноти на допис А. Чеха у соцмережі. Насправді йдеться про бажання зберігати відчуття справедливості навіть у моменти, коли коїться найбільша несправедливість – неспровокована війна, в якій життя кожного на території власної країни під загрозою [15].

Тим часом А. Курков, який опинився в центрі скандалу, вважає, що Україна не має позбавляти себе голосу й дозволяти, аби про неї говорили без участі українців. Саме з таких причин він погодився виступити на одній сцені з М. Гессен у Торонто, Канада, де в рамках Міжнародного авторського фестивалю відбулася дискусія «Нотатки про вторгнення: Маша Гессен та Андрій Курков у розмові про війну росії в Україні, що триває».

«Я думаю, що є ще кілька фестивалів, на які нас найближчим часом не запросять через нашу позицію. І це буде означати, що там будуть говорити про Україну без участі українців. Я вирішив брати участь у розмові з Машею Гессен не тому, що вона американська громадянка та пише англійською, а в Америці та Канаді вважається американським письменником. А для того, щоб голос України прозвучав на одній з головних сцен Торонто. Це головна подія авторського фести-

валю у Канаді. Передувати буде виступ Маргарет Етвуд [канадська письменниця], яка відкриватиме цю подію. Саме завдяки тому, що ми там будемо виступати вдвох, там буде чути голос Америки, і голос Америки російського походження, і голос України. Кожен має право на свій голос, на свою думку. У кожного свій шлях, щоб допомагати всьому, щоб відбулася перемога України», – пояснив письменник свою позицію.

Принагідно А. Курков нагадує, що на початку вересня в Берліні проходив один із найвідоміших фестивалів у світі – Берлінський міжнародний літературний фестиваль, і на нього не запросили жодного українського письменника. Тож, щоб уникнути ситуації, коли українці відмовляться та будуть позбавлені голосу, він вирішив погодитися на пропозицію від PEN Canada [16].

Українська письменниця Софія Андрухович, яка багато виступає в Європі, періодично відмовляється від спільної участі в заходах з росіянами. На тлі загострення суперечок чи вступати українським інтелектуалам у публічні дискусії з росіянами, створювати разом з ними чи для них мистецькі проєкти, європейці, за її словами, «з провинною в погляді» зізнаються у власних – часто наново критично переглянутих – сантиментах до «великої російської культури».

«Зовсім недавно у мене вкотре відбувся такий сеанс із одним з найвідоміших сучасних авторів Франції, – ділиться С. Андрухович. – Він каявся, що російська література вплинула на його становлення серед багатьох інших світових джерел. Він визнавав, що почуває це як частку власної провини. Чесно кажучи, я не знала, що йому відповісти. Не почуваю себе кимось, хто має право дорікати іншим людям за їхні смаки, прив'язаності, почуття. Цілком правильна ідея про те, що російська культура багато в чому тісно пов'язана з російською імперськістю, часто перероджується у щось деструктивне. Надто сильно спрощується. Не думаю, що за сам факт читання Достоевського треба вибачатися. Варто перекроїти загальноприйняте донедавна ставлення до цієї культури і до її „абсолютної величі”... Кілька разів мені пропонували участь у фестивалях чи подіях, де були інші події за участі росіян. І я відмовлялася. Намагалась пояснювати раціонально свою відмову, говорячи про продовження того самого імперського дискурсу, про неможливість прирівнювання досвідів, але на кожен мій аргумент отримувала контраргумент, логіку якого, щиро кажучи, розуміла... Тому, коли мене запросили на дискусію в Берліні за участі російських авторів, я вирішила, що більше не встрягатиму в логічні суперечки. Відповіла, що така участь відчувається як щось глибоко травматичне і емоційно неможливе практично для кожного українця (якими б антивоєнно-налаштованими й антипутінськими не були росіяни-учасники), поки триває війна і гинуть люди».

Письменниця також переконана, що українці не мають допомагати «хорошим росіянам» розбиратися з їхнім почуттям провини. Але, з іншого боку, ніхто не може заборонити росіянам відчувати і робити те, що вони роблять, шукати свої формули та відповіді, проговорювати, рефлексувати тощо. Це їхнє право. Так само не має рації оцінювати українських колег, які беруть участь у розмовах з росіянами. «Тобто я би бачила цю ситуацію вільніше, – каже С. Андрухович. – Мене пригнічує оцей невроз у зв'язку з тотальним засудженням людей, які бачать сенс у цих розмовах».

Водночас літераторка зробила важливу ремарку стосовно небезпеки розмов з «хорошими росіянами» – це те, чого не розуміють наші західні колеги. Бо такі дискусії набувають видимості якогось порозуміння і приводять до наступного кроку: ось бачите, люди культури порозумілися між собою. Це означає, що всі ми люди, всі ми прагнемо добра. Значить, і на полі політики, і на полі війни ми можемо сісти за цей стіл переговорів і так само домовитися. І піти на поступки, і піти на компроміси – те, чого від нас чекають.

«Можемо говорити і про те, що зрештою за це ведеться війна – щоб українці могли висловлювати будь-які свої точки зору, про свободу почуттів і висловлювань йдеться. Просто це справа кожної людини», – підкреслює С. Андрухович [17].

На LB.ua вийшов розлогий матеріал Оксани Форостини, журналістки, перекладачки, видавчині, в якому вона, наводячи аргументи за і проти діалогу з «хорошими росіянами», виступає за фахову дискусію всередині української спільноти і проти суперечок у соціальних мережах.

«Цей текст не є підтримкою позиції Андрія Куркова у конкретному випадку дискусії з Машею Гессен. Це рішення, на мою думку, було помилковим. Проте я бачу проблему в тому, як у більшості випадків цю помилковість аргументують, і це видається мені набагато серйознішою проблемою. Кілька місяців тому я писала для американського журналу *Liberties* на ту саму тему. Особливістю його аудиторії є те, що вона з великою підозрою, делікатно кажучи, ставиться до *cancel culture*. Проте саме в цій аудиторії ми вже маємо підтримку і можемо мати ще більше... За ці півтора року в кілометрах дискусій мені так і не трапився чітко артикульований критерій. Хто є російськими письменниками? Ті, хто пише російською мовою? Ні, бо є українські письменники, які пишуть російською, ба навіть донедавна видавали книжки й отримували в росії премії (або принаймні писали раніше, як-от Володимир Рафеєнко чи Олена Стяжкіна). Народилися або жили в росії? Також недорахуємося наших. Мають російське громадянство? Теж проблематично, бо російське законодавство фактично не передбачає реальних механізмів виходу з

громадянства, хоч маєш собі десять інших, і люди, які десятиліттями не живуть у росії, де-юре залишаються громадянами рф. Працюють на російськомовну аудиторію? А наших рідних блогерів і журналістів, які писали та вели канали російською, „щоб охоплювати більшу аудиторію”, куди тоді? Просувають „російські нарративи” (термін, який підхопили посполиті і тепер називають усе, що їм особисто не подобається)? „російські нарративи” просувають не тільки росіяни. Як бути з німцями та італійцями, канадцами і, так, українцями, які їх просувають?... Очевидно, що формальні критерії походження, громадянства та навіть наявності українського ідентифікаційного податкового номера не працюють. То чому ми автоматично записуємо до ворожого табору тих, хто про росію висловлюється радикальніше за багатьох українців... Давайте чесно: теза «Маша Гессен – росіяни, тому з ними не можна розмовляти» не переконає нікого поза українським фейсбуком (зокрема й тому, що вони не позиціонують себе росіянами і їх так не сприймають, а сприймають як американських євреїв, що емігрували з СРСР), хоча якраз у цьому випадку є більш ніж переконливі етичні аргументи відмовитися від діалогу з ними. Проблема саме з Машею Гессен не в їхньому походженні, а в тому, що вони використали конфліктну ситуацію, в якій їхня роль була навіть не центральною, і свою привілейовану позицію, щоб отримати статус жертви коштом українців, і це загалом багато говорить про них, але не говорить рівно нічого про те, що відтоді „можна” і „не можна” українцям... Для мене немає проблеми в розв’язанні цих питань: у кожному конкретному випадку є аргументи, чому українцям варто або не варто (частіше не варто) брати участь у спільній дискусії з тим чи тим автором. Але дискусія ця має відбуватися не на просторах українського фейсбуку, а з організаторами подій, з інституціями... Я також спостерігаю суперечливі, взаємовиключні навіть, закиди до російських мігрантів. То чого ми від них хочемо? Щоб вони зійшли з міжнародних майданчиків, припинили канібалізувати дискусію, замовкли та поступилися місцем українцям? Гаразд, слушно. Але ми водночас очікуємо від них активної артикульованої позиції щодо демілітаризації та докорінних змін в росії (включно зі зміною устрою). То як світ, включно з нами, має про цю позицію дізнатися?... Ми мусимо проблематизувати російський імперіалізм, а не тільки геноцид, який відбувається в Україні, проблематизувати опортунізм і короткозорість західних інституцій, їхню моральну сліпоту, а отже, показувати проблему в її розвитку, говорити не тільки про вторгнення, але й про те, як саме безвідповідальність росіян – і еліт, зокрема й тих, хто зараз в еміграції, і решти виборців, призвела до нього... І тут є незручний для нас момент. Так, росіяни корумпували західні інституції, зокрема культурні та освітні, західні еліти. Так, вони проігнорували вторгнення в Грузію 2008 року, так, забули про Чечню. А ми? Чи

не наші письменники нормально собі виступали на „Київських лаврах” з російськими поетами після 2008 року? І Захар Прилепін був бажаним гостем у Києві і, страшно сказати, у Львові. Логічно, не на нас же вони в той час напали. То чи маємо ми моральне право тепер вимагати від письменників з інших країн не виступати з росіянами? Вимагати миттєвої еволюції від західних культурних інституцій, якщо нам самим для такої еволюції потрібна була жахлива та жорстока війна на нашій території? А якби її не трапилося, то все було б у порядку, ми й надалі заглядали б у рот Галині Юзефович, захоплювалися інтерв'ю Дудя і дивилися, кого там переклали в росії?... Я розумію, що нам зараз потрібна єдність, солідарність і взаємна підтримка, і оце єднання проти когось цьому сприяє. Погано, коли це єднання проти тих, чийми зусиллями зокрема ми як спільнота взагалі були підготовлені до викликів і 2014 року, і 2022-го. Погано, коли очевидний брак довіри одне до одного. Погано, коли процес важливіший за результат, коли формат презентації України, що вимагає компетенцій і ювелірної аргументації, визначає схвалення фейсбучної агори і найгучнішими голосами, врешті, стають далекі і від компетенцій, і від аргументації. Погано, коли замість фахової дискусії ми скочуємося у проповідування хору й колективну психотерапію, ефективно створюючи зону емоційного комфорту всередині, але програючи назовні», – написала О. Форостина [18].

З аргументами колеги погоджується Лена Чиченіна, артоглядачка, авторка Детектор медіа. «Багатьом людям здається, що питання виступів / невивступів українців на одних майданчиках із росіянами давно вичерпане. Ну звісно ж, відповідь одна – жодних діалогів з росіянами і присутності з ними на одних заходах. Проте це далеко не так, бо дискусія триває. Зрештою, як і досить абсурдна реальність: на одних подіях ця присутність толерується, на інших – викликає скандал. Творчі були на одній сцені „Євробачення” з росіянкою, учасницею гурту Vesna. На Каннському кінофестивалі було повно росіян, але це взагалі не мало значення. Як і їхня присутність на багатьох інших кіноподіях, на які їздять наші представники. Тому проблема аж ніяк не є вирішеною. Вочевидь, найкращим виходом поки є розглядати кожну ситуацію окремо. І, можливо, варто глибше обговорити це питання із МЗС, наприклад. Усе ж, маю надію, у дипломатів знайдуться аргументи, які в мистецьких колах поки не проговорювалися», – підкреслює вона [19].

Долучилася до дискусії про виступи українських інтелектуалів і митців на одному майданчику з росіянами К. Ботанова, українська публіцистка. У своїй колонці для Суспільного Культура вона зокрема розмірковує про інституційну репутацію і про те, що вважати нині моральною чи неморальною дією.

«Я ризикну припустити, що один із найважливіших шляхів, який ми як суспільство пройшли від 2013 року і який дозволив нам не зламатись після 24 лютого минулого року, – це шлях щоденної, часто дуже болісної роботи над тим, як нам бути разом як різноманітним спільнотам, як суспільству, як країні. Це шлях маленьких і великих дискусій про те, що є прийнятним, а що цілковито неприйнятним, і яка за такої неприйнятності може бути публічна відповідальність. Він дуже нерівний, з великою кількістю помилок, подекуди неадекватних і недемократичних рішень, занадто гострих позицій, занадто червоних ліній, але це шлях... З одного боку, чому українське суспільство наполягає на колективній (!) відповідальності росіян за війну і чому так щиро дивується тому, як більшість із них – „хороших і антивоєнних” – відмежовується від своєї країни, від свого суспільства, ба більше, часто протиставляючи себе їм? Тому що за ці останні роки ми навчилися і, врешті-решт, вибрали брати відповідальність не лише за свої особисті рішення, а й за суспільство загалом. Це – частина української суспільної угоди: включеність, принциповість, відповідальність (навіть коли вона не охоплює повністю ціле суспільство, а лише найактивніші його частини, яких, утім, стає дедалі більше). З другого, чому і для суспільства, і для культурних спільнот питання хоч якого перебування у спільному публічному просторі хоч з якими росіянами набуло такої ваги? Бо погоджуючись на хоч який малий діалог, співпрацю, комунікацію, ми наче приймаємо російську модель суспільної фрагментації та безвідповідальності... Погоджуючись на такий діалог, ми легітимізуємо цю модель в очах світу і підтримуємо зручну ілюзію того, що повалення режиму призведе до магічного зцілення російського суспільства, яке раптом перетвориться на відповідальне, включене та демократичне. Ба більше, ми непрямом підтримуємо (дещо приховане) небажання західних суспільств та інститутів (включно з політичними й культурними інституціями) змінювати владні моделі, на яких вони базуються і в яких вплив, етичність і відповідальність часто існують у дещо паралельних реальностях... Тому що, якщо російські куратори, які до лютого 2022 року спокійно вибудовували свій культурний капітал і репутації в росії та завдяки ресурсам, які підтримували й досі підтримують режим та війну, можуть в європейських інституціях висловлюватись за і від імені корінних народів росії, утворювати нові фантазмагоричні поняття на кшталт „північної Євразії” або говорити роботами та віршами українських мисткинь про жертви Другої світової та цієї війни, то цим інституціям можна і надалі бути нечутливими до всіх тих, хто був і лишається позбавленим влади, агентності, голосу. Можна і надалі вдавати, що „це просто культура” і вона поза політикою. Українське суспільство в найжорсткіший спосіб ви-

вчило те, що нічого не існує поза політикою та поза відповідальністю, і платить за це дуже високу ціну», – констатує К. Ботанова [20].

Прямий культурний діалог з росією неможливий навіть після нашої перемоги, вважає письменник і волонтер Сергій Жадан. Нехай і за посередництва світу й умови світового суспільного договору. Цей процес однаково буде важким і тривалим [21].

А щодо етики культурних комунікацій усередині нашого суспільства, то тут, можливо, варто скористатися порадою історикині Ю. Юрчук, яку вона визначила, власне, для себе: у час безпрецедентного насильства над українською спільнотою не чинити насильства принаймні до людей, які зараз у дуже вразливій ситуації, – аби не продовжувати цей ланцюг несправедливості, а натомість збільшувати простір піклування і турботи навколо. Можна починати з питання до себе: це про турботу? І якщо так, то тоді про турботу про кого? Це про солідарність? Тоді про солідарність із ким? [15].

«Від часів Майдану, але особливо від початку Великої війни, мистецька спільнота вчиться існувати як колективне тіло – множинне, багатоголосе, гетерогенне, складне, неоднотайне, – каже К. Ботанова. – Воно бореться і не погоджується всередині себе, воно дискутує та займає позиції. Воно прагне відповідальності та практикує відповідальність. Ця спільнота – живе тіло, яке практикує підтримку, солідарність, турботу. Воно уважне до походження влади та зловживання нею... Воно не завжди чутливе чи обережне, деколи занадто зболене та радикальне, але воно свідоме своєї множинності та єдності. Воно не боїться ставити собі незручні питання – як-от, „що робити з росією та росіянами у тривалій перспективі?“ – і відповідати на них тоді, коли воно готове, коли воно зможе прийняти свої власні вчинки та вважати їх етичними. Врешті-решт, усі ми розповідаємо і кричимо про одну правду великою кількістю різних зболених голосів» [20].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Семенік О. Повернути вкрадену історію українського мистецтва [Електронний ресурс] / Розмову записала Юлія Яцишина [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://osvitoria.media/experience/povernuty-vkradenu-istoriyu-ukrayinskogo-mystetstva/> (дата звернення 08.11.2023).

2. Чиченіна Л. Росіяни не успадковують зло з молоком матері: на Lviv BookForum трапилася чергова заруба навколо «хороших русских» / Лена Чиченіна [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/medialife/article/217742/2023-10-06-rosiyany-ne-uspadkovuyut-zlo-z-molokom->

materi-na-lviv-bookforum-trapylasya-cherгова-zaruba-navkolo-khoroshykh-russkikh/ (дата звернення 08.11.2023).

3. «Путін хоче підірвати міжнародне право». Енн Епплбом пояснила значення війни в Україні з точки зору світової історії // NV. – 2023. – 6 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.nv.ua/ukr/lyudi/istorik-enn-erplbom-royasnila-chomu-putin-narav-na-ukrajinu-i-chomu-sya-viyna-civilizaciyna-video-50358660.html> (дата звернення 08.11.2023).

4. Буняк В. МКІП щодо Фестивалю європейського кіно в Росії: відновлення культурного діалогу з країною-агресоркою є неприпустимим / Валерія Буняк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/218679/2023-10-29-mkip-shchodo-festyvalu-ievropeyskogo-kino-v-rosii-vidnovlennya-kulturnogo-dialogu-z-krainoyu-agresorkoyu-ie-nerpustymum/> (дата звернення 08.11.2023).

5. Большакова А. «Боротьба зі злом має бути послідовною»: відповідь українських інституцій на повернення Європейського кінофестивалю в Росію / Анастасія Большакова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/10/30/257320/> (дата звернення 08.11.2023).

6. Гулій Н. Ми не будемо цензурувати – Мангеттенський фестиваль виправдався за покази фільмів для росіян / Наталія Гулій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://kino.24tv.ua/mangettenskiy-festival-ne-vidbudetsya-ukrayini-reaktsiya-organizatoriv_n2400762 (дата звернення 08.11.2023).

7. Капустянська І. Мінкульт Німеччини не підтримує бойкот російської культури / Іванна Капустянська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/world/2023/10/18/580092_minkult_nimechchini_pidtrimuie.html (дата звернення 08.11.2023).

8. Горlach П. La Scala відкрила сезон російською оперою, а українці прийшли під театр із протестом / Поліна Горlach [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/334326-la-scala-vidkrila-sezon-rosijskou-operou-a-ukrainci-prijsli-pid-teatr-iz-protestom/> (дата звернення 08.11.2023).

9. Kit Roksolana «Я нічого не знаю про це». Польський піаніст Шимон Нерінг про російську культуру та українську музику / Roksolana Kit [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://theclaquers.com/posts/11954> (дата звернення 08.11.2023).

10. Присвята Амеліній та питання Криму: чому обговорюють дві виставки у Берліні, а галерея прибрала імена художників [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/573125-prisvata-amelinij-ta-pitanna-krimu->

comu-obgovoruut-dvi-vistavki-u-berlini-a-galerea-pibrala-imena-hudoznikov/ (дата звернення 08.11.2023).

11. Яковленко К. Життя в епоху мистецтва: Катерина Яковленко про пацифізм та справедливість / Катерина Яковленко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspihne.media/571607-zitta-v-epohu-mistectva-katerina-akovlenko-pro-pacifizm-ta-spravedlivist/> (дата звернення 08.11.2023).

12. Хімей Р., Малащук Я. Місце «російському романтизму» та українське мистецтво: розмова з Романом Хімеєм та Яремою Малащук / Роман Хімей, Ярема Малащук; [Інтерв'ю вела] Галина Глеба [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: [https://suspihne.media/585241-misce-rosijskomu-romantizmu-ta-ukrainske-mistectvo-rozмова-z-romanom-himeem-ta-areмому-malasukom/](https://suspihne.media/585241-misce-rosijskomu-romantizmu-ta-ukrainske-mistectvo-rozмова-z-romanom-himeem-ta-areμου-malasukom/) (дата звернення 08.11.2023).

13. Драшкаба О. Великая російская культура? Три покоління вбивць Горської! / Олеся Драшкаба [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://siver.com.ua/news/velikaja_rossijskaja_kultura_tri_pokolinnja_vbivc_gorskoji/2023-06-09-33408 (дата звернення 08.11.2023).

14. Крапивенко Д. Багатство літератури чи колоніальна апропріація. Чи потрібні нам російськомовні автори? / Дмитро Крапивенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://texty.org.ua/articles/103960/ahresyvna-kreolska-kultura-chomu-v-ukrayini-periodychno-spalahuyut-skandaly-navkolo-movy-j-identychnosti/> (дата звернення 08.11.2023).

15. Юрчук Ю. Солідарність із ким? / Юлія Юрчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/09/23/576136_solidarnist_iz_kim.html (дата звернення 08.11.2023).

16. «Щоб голос України прозвучав»: Курков пояснив, чому погодився на розмову з Гессен [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspihne.media/578033-sob-golos-ukraini-prozvucav-kurkov-roasniv-comu-pogodivsa-na-rozmovu-z-gessen/> (дата звернення 08.11.2023).

17. Пушнова Т. «Українці не повинні допомагати росіянам розібратись з їхнім почуттям провини» – письменниця Софія Андрухович / Тетяна Пушнова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/10/4/256876/> (дата звернення 08.11.2023).

18. Форостина О. Помилки перекладів: кожна складна проблема має просте, зрозуміле, неправильне рішення / Оксана Форостина [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/09/24/576340_pomilki_perekladiv_kozhna_skladna.html (дата звернення 08.11.2023).

19. Чиченіна Л. Черговий літсрач: Андрій Курков зібрався виступати разом із Машею Гессен в Канаді / Лена Чиченіна [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/medialife/article/217127/2023-09-21-chergovyy-litsrach-andriy-kurkov-zibravsya-vystupaty-razom-iz-masheyu-gessen-v-kanadi/> (да-та звернення 08.11.2023).

20. Ботанова К. Прийняти не можна відмовитись: колонка Катерини Ботанової про співпрацю з росіянами та «війну Путіна» / Катерина Ботанова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/578201-prijnati-ne-mozna-vidmovitis-kolonka-katerini-botanovoi-pro-sprivpracu-z-rosianami-ta-vijnu-putina/> (дата звернення 08.11.2023).

21. Сергій Жадан: «Світ готовий виступати проти путіна, проте зовсім не готовий виступати проти Пушкіна» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/news/2023/10/27/581494_sergiy_zhadan_svit_gotoviy.html (дата звернення 08.11.2023).

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.

головний бібліограф відділу наукового аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,16. Б/т. Зам. 78. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12